

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Günümüz Rusya'sında Yüksek İslâm Öğretimine Bakış

A View of Higher Islamic Education in Today's Russia

Alim Emin YUSUFOĞLU*

Öz: Rusya topraklarında İslâm bin yıllık tarihi geçmişe sahiptir. 7. yüzyılda Araplar Dağistan bölgesini fethettikten sonra İslâm Rusya'da yayılmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya'nın ardından İslâm'ın yayıldığı yer Volga (İdil) ve Ural bölgesi olmuştur. 922'de Volga Bulgar hükümdarı Almış, İslâm'ı devletin resmî dini olarak kabul etmiştir. Daha sonra, 14. yüzyılın başında Özbek Han'ın Müslümanlığı kabul etmesinin ardından, İslâm Altınordu devletinin resmî dini olmuştur. Nitekim Rusya topraklarında İslâm, özellikle Orta Asya ile kurulan ticari ve ekonomik ilişkilerden dolayı barışçıl bir biçimde yayılmıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısı Müslüman halkları için bir dönüm noktası olmuştur. Korkunç İvan döneminde Kazan, Nogay, Astrahan ve diğer Müslüman hanlıklar işgal edilmiştir. Müslüman bölgelerin işgali sırasında İslâm'a karşı açık bir mücadele yürütülmüştür. Bölgelerin ele geçirilmesi, Müslümanların zorunlu olarak vaftiz edilmesine, camilerin, medreselerin ve eğitim merkezlerinin yıkılmasına neden olmuştur. Böylece Müslüman halkları devletlerini kaybetmiş ve Rusya sadece çokuluslu değil, çok dinli bir devlet hâline gelmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde, özellikle II. Katerina döneminde Müslüman toplumunun dinî yaşamında ve din eğitimi faaliyetlerinde olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. 1788'de Müslümanların Dinî İdaresi'nin kurulması Rusya'daki Müslüman toplumunun resmî olarak tanınmasına ve İslâm-devlet ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır. O dönemden itibaren Rusya'da İslâm eğitimi daha düzenli bir şekilde mektep ve medreselerde verilmeye başlamıştır.

Bu durum 1917'de Sovyet iktidarın gelmesiyle sona ermiştir. Sovyet iktidarın militan ateizm yılları Müslümanların dinî hayatı ve din eğitimi üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. Ekim Devriminden sonra on iki binden fazla cami yıkılmış, camiye bağlı bütün Müslüman eğitim kurumları kapatılmış ve yaklaşık otuz bin din adamı sürgün edilmiştir. Cami ve medreselerin kapatılması, din adamlarının dağıtılması İslâm eğitim sisteminin çökmesine neden olmuştur. SSCB'de Perestroyka politikası sonucunda eski baskıların parçalanmasıyla din-devlet ilişkileri alanında önemli gelişmeler olmuştur. Sovyetlerin çöküşüyle de Rusya Müslümanlarına yeni fırsatlar doğmuştur.

Günümüzde İslâm dinî, Hıristiyanlıktan sonra Rusya Federasyonu'ndaki en büyük ikinci dindir. Müslümanlar Rusya nüfusunun %13'ünü teşkil etmektedir. Bu da yaklaşık yirmi milyon kişiye tekabül etmektedir. Rusya tarihinde her zaman önemli bir rol oynayan İslâm dinî günümüzde önemini korumaktadır. 1980'li yılların ikinci yarısında başlayan demokratikleşme ve 1990'da vicdan ve din özgürlüğüyle ilgili çıkarılan yeni bir yasa, tüm dinlerde olduğu gibi İslâm'ın da önünün açılmasını mümkün kılmuştur. 1988'de SSCB'nin tamamında 402 cami varken, bugün Rusya'da dört binden fazla cami

* Dr., elvin.iusubov@giresun.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-9603-8606

faaliyet göstermektedir. Günümüzde Rusya Müslümanlarının birbirinden bağımsız üç dini idari teşkilatı bulunmaktadır. Bunların bünyesinde beş bine yakın dinî kurum ve kuruluş faaliyeti göstermektedir.

Rusya'da İslâm dininin canlanmasının diğer önemli yönü de din eğitimi sisteminin geliştirilmesi ve farklı düzeydeki din eğitimi kurumlarının açılması olmuştur. Günümüzde Rusya'da resmî olarak yüzden fazla orta ve yüksek düzeyde din eğitimi veren kurum faaliyeti göstermektedir. Örneğin Rus İslâm Enstitüsü adıyla Rusya'da ilk yüksek İslâm öğretimi uygulamaya başlayan kurum 1998'den beri Kazan'da, Moskova İslâm Enstitüsü 1999'dan beri Moskova'da faaliyeti göstermektedir. Bugün Tataristan'ın başkenti Kazan İslâm eğitiminin merkezlerinden biridir. Müslümanların din eğitiminin bir diğer merkezi, bir düzineden fazla İslâm Üniversitenin ve Enstitünün ve yaklaşık 80 medresenin faaliyeti gösterdiği Dağıstan'dır.

Bununla birlikte din eğitimi kurumlarının çoğunda geliştirilmiş bir eğitim standardı mevcut değildir. Her eğitim kurumu kendi hazırladığı ders programına göre bir eğitim süreci uygulamaktadır. 2005'te Rusya Müftüler Kurulu toplantısında, faaliyeti gösteren din eğitimi kurumlarını bir çatı altında toplamak ve ortak eğitim standardını geliştirmek üzere İslâm Eğitim Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. 2010'da faaliyete başlayan İslâm Eğitim Konseyi, bugün din eğitimi kurumlarının bir kısmını bünyesinde toplamaktadır. Bu gelişmelere rağmen, Rusya'da bir İslâm üniversitesinin nasıl olması gerektiğine, belirli bir kısmıyla seküler bir üniversite mi, yoksa diplomaları Rus devleti tarafından tanınmayan, tamamen dinî bir eğitim uygulayan bir kurum mu olması gerektiğine dair tartışmalar devam etmektedir. Anlaşıldığı üzere İslâm eğitimi alanında birçok sorun da varlığını korumaktadır. Bu sorunların başında eğitim sürecinin muhtevası, yöntemleri, müfredatı, yetersiz ders kitapları ve materyalleri geldiği gibi eksik akademik kadro ve finansal kaynak problemleri de çözüm beklemektedir. Yapılan araştırma neticesinde son on yılda Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin durumu önemli ölçüde düzeldiği, lisans ve lisansüstü düzeyinde yükseköğretim sisteminin temeli atıldığı ancak, din eğitimi alanındaki sorunların eğitim kurumlarının kalitesini düşürdüğü ve hızlı bir şekilde gelişmesini engellediği söylenebilir.

Türkiye'de Rusya Müslümanlarına dair belli bir Türkçe literatür mevcutsa da Rusya'daki yüksek İslâm öğretimiyle alakalı çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu yayınlarda Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin pek söz edilmemektedir. Bu bağlamda, araştırmada dokümantasyon metoduna bağlı olarak literatür incelemesi yapılmıştır. Literatür olarak konuyla ilgili yoğun olarak Rusça kaynaklar kullanılmıştır. Bunun için konu ile ilgili resmî yayınlar, ders programları, tezler ve makalelerden faydalanılmıştır. Ayrıca betimleme ve tarama yöntemleri de kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı Rusya'da İslâm eğitiminin geçmişle bağlantılı bugünkü durumunu ve ülkede yüksek İslâm öğretiminin nasıl bir gelişme süreci izlediğini, nasıl düzenlendiğini ve pratikte nasıl uygulandığını ortaya koymaktır. Makalede Rusya'da yüksek İslâm öğretimi veren eğitim kurumlarının durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İslâm, yüksek öğretim, Müslümanlar, din

Abstract: Islam in Russia has a thousand-year history. After the Arabs conquered the region of Dagestan in the 7th century, Islam started to spread in Russia. After the North Caucasus, the place where Islam spread was the Volga (Idil) and the Ural region. In 922, the Volga Bulgarian ruler Almysh adopted Islam as the official religion of the state. In later years, after the conversion of Uzbek Khan to Islam at the beginning of the 14th century, Islam became the official religion of the state of the Altınordu (The Golden

Horde). However, in general, Islam spread peacefully through the Russian territories, especially due to the commercial and economic relations established with Central Asia. The second half of the 16th century was a turning point for Muslim peoples. During the reign of Ivan, the Terrible, Kazan, Nogai, Astrakhan, and other Muslim khanates were conquered and occupied. During the occupation of the Muslim regions, an open struggle against Islam took place. The conquest of the region resulted in the obligatory baptism of many Muslims, the demolition of mosques, madrasahs, and education centers. In this way, the Muslim people lost their state and Russia became not only a multinational but a multi-religious state. However, during the 18th century, particularly in the period of Catherina II, positive developments occurred in the religious life and religious educational activities of the Muslim community. The establishment of the Religious Administration of Muslims in 1788 led to the official recognition of the Muslim community in Russia and the opening of a new page in Islam/state relations. Since then Islamic education has been given in schools and madrasahs in Russia more regularly than ever before.

This situation came to an end with the arrival of the Soviet power in 1917. The years of militant atheism of the Soviet power had a devastating effect on the religious life and religious education of the Muslims. After the October Revolution, more than twelve thousand mosques were destroyed, all Muslim educational institutions affiliated with the mosque were closed, and about thirty thousand religious leaders were exiled. The closure of mosques and madrasahs and the dispersal of the clergy caused the collapse of the Islamic education system. As a result of the perestroika policy in the USSR, with the fragmentation of old stereotypes, important developments in the field of religion-state relations occurred. Finally, with the collapse of the Soviet Union, new opportunities arose for the Russian Muslims.

Today, the religion of Islam is the second largest religion in the Russian Federation after Christianity. Muslims make up 13% of the Russian population. This corresponds to about twenty million people. The Islamic religion has always played an important role in Russian history and continues to do so today. Democratization, which began in the second half of the 80s, and a new law adopted for the freedom of conscience and religion in 1990 made it possible to pave the way for Islam along with all other religions. There were 402 mosques in the entire USSR in 1988 while today more than four thousand mosques are in operation in Russia. Today, the Muslims in Russia have three independent religious administrative organizations. Approximately five thousand religious institutions and organizations are operatively affiliated with those institutions.

Another important aspect of the revival of Islam in Russia was the development of the religious education system and the opening of other religious educational institutions at different levels. Today, more than a hundred institutions are offering secondary and high-level religious education in Russia. For example, the Russian Islamic Institute, the first institution of higher Islamic education in Russia, has been functioning in Kazan since 1998. In Moscow, the Moscow Islamic Institute has been in operation since 1999. Today, Kazan, the capital of Tatarstan, is one of the centers of Islamic education. Another center for Muslim religious education is Dagestan, where more than a dozen Islamic universities and institutes are functioning, and about 80 madrasahs operate.

However, most of the religious educational institutions do not have a single curriculum nor a single standard for education. In other words, each institution conducts an educational process in accordance with its curriculum and uses its own teaching methodology. At the meeting of the Council of Muftis of Russia on the 3rd of March 2005, the Islamic Education Council decided to establish and to develop a unified standard of

education in religious education and to unite the existing institutions under one roof. The Islamic Council inaugurated in 2010 now covers the majority of institutions that offer religious education. Despite the positive developments that took place, controversy continues as to how an Islamic University should be functioning in Russia. Should it be a secular university with a certain part or an institution that, unfortunately, does not have a purely religious education and whose diplomas are not recognized by the Russian state? It appears that numerous issues concerning Islamic education in Russia somehow still remain unsolved. The issues that require resolutions are educational aspects such as content, pedagogical methodologies, a curriculum of the educational process, insufficient academic staff, course books, materials, and financial resources. This study indicates that the situation of higher Islamic education in Russia has significantly improved in the last decade, and the foundation of the higher education system at the undergraduate and graduate levels has been laid. However, the existing problems in the field of religious education reduce the quality of educational institutions and prevent their rapid development.

There exist a number of Turkish studies on Russian Muslims, but the number of existing literature highly relevant to the teaching of Islam in Russia is quite limited. Moreover, in the studies available in Turkey, almost no emphasis is placed on higher Islamic education in Russia. In this context, in our study, a literature review was carried out based upon the documentation method whereby Russian sources were extensively used in the literature. For that purpose, official publications, regulations, curricula, journals, theses, and articles were utilized. In addition, description and screening methods were used in order to describe the situation of higher Islamic education in Russia. The general purpose of our research is to reveal the current situation of Islamic education in Russia and its relation to its past. Furthermore, the article attempts to explain what developmental process higher Islamic education in the country follows, and how it is organized and applied in practice. Finally, another aim is to determine the status of educational institutions providing higher Islamic education in Russia.

Keywords: Russia, Islam, higher education, Muslims, religion

Giriş

Yüzyıllar boyunca çok uluslu ve çok dinli bir devlet olarak varlığını sürdüren Rusya'da, farklı dinlerin bir arada bulunması için birtakım ilkeler geliştirilmiş, böylece birlikte yaşamın yolları aranmıştır. Müslümanlar Rusya'daki bin yıllık yaşantıları boyunca diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde barışı ve sağduyuyu hâkim kılmaya çalışmışlardır. Nitekim Rusya topraklarında İslâm, özellikle Orta Asya ile kurulan ticari ve ekonomik ilişkilerden dolayı barışçıl bir biçimde yayılmıştır. Bu topraklarda kurulan Müslüman devletlerde, çeşitli inançların temsilcileriyle bir arada yaşama biçimleri genel olarak sağduyu ilkesine dayanmıştır. Nitekim İslâm'ı resmî din olarak benimseyen, bunun yanında vicdan ve din özgürlüğü ilkelelerini uygulayan Altınordu Devleti bu duruma örnektir. 1261'de Rus Ortodoks Kilisesi'nin Altınordu'nun başkenti olan Saray'da faaliyet yürütmesi de bu gerçeği açıkça gösterir.¹

16. yüzyılın ikinci yarısı sadece Müslüman halkları için değil, Rusya Devleti için de bir dönüm noktası olmuştur. Müslüman halklar devletlerini kaybetmiş ve Rusya sadece çokuluslu değil, çok dinli bir devlet hâline gelmiştir. Yeni şartlar altında, haklarını koruyacak herhangi bir sistem ve yapı olmadığından, Müslümanların dinlerini koruyup yaşamaları zorlaşmıştır. 1555 yılında Kazan'da, başta Tatarlar olmak üzere bölge halklarını Hıristiyanlaştırmak için Başpiskoposluk kurulmuştur. Korkunç İvan'ın (hs. 1533-1584) oğlu olan Çar Fedor Ioannoviç (hs. 1584-1598) "Tüm camileri tamamen yok etmek" yönünde bir kararname çıkarmıştır. Bu zor şartlara rağmen Müslüman halkların din eğitiminin gelişimi Volga, Sibirya, Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinin Rusya'nın bir parçası oldukları 16. yüzyıldan sonra da devam etmiştir.²

18. yüzyılda daha dengeli etnik ve dinî politikaların uygulanması gerektiği anlaşılmıştır. Özellikle II. Katerina (hs. 1762-1796) döneminde Rus hükûmeti, Müslümanları Rus Devlet sistemine dâhil etmek için Hıristiyanlaşma siyasetinden vazgeçerek daha etkili mekanizmalar geliştirilmesi gerektiğinin farkına varmıştır. 1788'de Müslümanların Dinî İdaresi'nin kurulması, Rusya'daki Müslüman toplumunun resmî olarak tanınmasına ve İslâm-devlet ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmasını sağlamıştır. Bu süreç, Rus hükûmetinin beklemediği sonuçlar doğurmuştur. Rusya Müslümanlarının dinî teşkilatlanması hızla gelişmiş ve Müslümanlar ulusal/siyasi güç kazanmaya başlamışlardır.³ Rus hükûmeti, Müslüman din adamlarının artan politik etkisinden ve Rusya Müslüman halklarının İslâm bayrağı altında birleşeceğinden ciddi endişe duymuştur.

18.-19. yüzyıllar Rusya Müslümanları için yeni gelişim dönemiydi. Müslümanlar yeni nesil yetiştirmede, dinî düşünce ve eğitiminin merkezi hâline gelen medreseleri ve mektepleri

1 Muhametşin, "İslamskiy Faktor v Mejkonfessionalnom Dialoge v Rossii", s. 58-9.

2 Gaynutdin, "İstoriya i Perspektivı Religioznogo Obrazovaniya v Rossii", <https://muslim.ru/articles/296/13034/> (erişim tarihi: 25.06. 2020).

3 Gaynutdin, "İstoriya i Perspektivı Religioznogo Obrazovaniya v Rossii", <https://muslim.ru/articles/296/13034/> (erişim tarihi: 25.06. 2020).

kullanmaya başlamıştır. Ancak, din-devlet ilişkisinde yeni bir seviyeye ulaşmak için, Rusya Müslüman topluluğu, dinî hayatı canlandıracak ve yeni ilişkiler kurmanın yollarını önerebilecek cesur ve modern fikirlere ihtiyaç duyuyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya Müslümanlarının sosyal hayatının ana eğilimlerinden birini belirleyen Cedidcilik (Yenicilik) tam da bu hedeflere hizmet etmekteydi. Bu akım din eğitimi sisteminin reformu olarak ortaya çıkmış olmasına rağmen, bu sistemin sınırlarının çok ötesine geçerek daha geniş çaplı işlevler görmekteydi. Cedid eğitim kurumları, modern bilimleri Müslüman eğitim sistemine entegre etmeyi ve modern bilgi ile İslâm kültürü arasında köprü kurmayı hedeflemekteydi.⁴

20. yüzyılda, Rusya'daki Müslümanların yaşamı ciddi değişikliklere maruz kaldı. Sovyet iktidarın militan ateizm yılları, Müslümanların dinî hayatı ve özellikle de din eğitimi üzerinde yıkıcı bir etki yarattı. 1917'den sonra binlerce cami yıkıldı, Müslümanlara ait din eğitimi kurumları kapatıldı ve on binlerce imam ve din adamı sürgün edildi. Bu durum Rusya'da İslâm eğitim sisteminin çökmesine neden oldu. Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle Rusya Müslümanlarına yeni imkânlar doğdu. Bütün zorluklara rağmen Rusya tarihinde her zaman önemli bir rol oynayan İslâm bugün de etkinliği sürdürmektedir. Sayıları yaklaşık yirmi milyon olan Rusya Müslümanları, Sovyet sonrası dönemde kendi tarihinin çok önemli bir dönemine girmiştir. Ancak Rusya'da İslâm bütün Müslümanlarca benimsenecek ve onları birleştirebilecek bir karizmatik lidere sahip değildir. Bugün Rusya'da irili ufaklı kırktan fazla Müslüman dinî idarenin faaliyet göstermesi ülkede İslâm'ın yeniden canlanışının ilk yıllarında Müslüman din adamlarının inananlar üzerinde güç ve nüfuz sahibi olmak için yaptıkları mücadeleyi kanıtlar. Günümüzde Rusya Müslümanlarının dinî örgütleri, birbirinden bağımsız üç büyük dinî idari teşkilatı⁵ etrafında birleşir. Bunların bünyesinde beş bin kadar dinî kuruluş faaliyet gösterir.⁶ Müslümanlar örgütsel ve yapısal olarak bir şekilde organize olmuşsa da ideolojik hususlarda uzlaşmış değillerdir.

Rusya'da İslâm'ın canlanmasının önemli diğer yönü de din eğitimi sisteminin oluşumu ve gelişimidir. Günümüz Rusya'sında belli ölçüde bir İslâm eğitim sistemi oluşmasına rağmen özellikle küreselleşme sürecinde eğitim sisteminin geliştirilmesi ve ülke çapında bir standardın belirlenmesi meselesi güncelliğini korumaktadır. Ülkede din eğitimi kurumlarının çoğunda ortak müfredat ve eğitim standardı mevcut değildir. Yani her kurum kendi müfredatına göre bir eğitim süreci yürütmekte ve kendi öğretim yöntemlerini kullanmaktadır. Din eğitimi alanının yöntem ve hedeflerinde niteliksel değişikliklere ihtiyaç duyulmaktadır. 3 Mart 2005 tarihinde Rusya Müftüler Kurulu toplantısında yüksek din öğretiminde birleşik eğitim standardını geliştirmek ve mevcut kurumları bir çatı altında birleştirmek için İslâm Eğitim Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. 2010 yılında faaliyete başlayan Konsey

4 Muhametşin, "İslamskiy Faktor v Mejkonfessionalnom Dialoge v Rossiyi", s. 60-1.

5 Rusya Müftüleri Konseyi, Müslümanların Merkez Dinî İdaresi ve Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi.

6 Muhametşin, "İslamskiy Faktor v Mejkonfessionalnom Dialoge v Rossiyi", s. 62.

bugün din eğitimi uygulayan kurumların bir kısmını bünyesinde barındırır.⁷ Bu gelişmelere rağmen Rusya'da İslâm eğitimi alanında çözüm bekleyen birçok sorun vardır. Ayrıca Rusya'da bir İslâm yükseköğretim kurumunun nasıl olacağı, temelde din öğretimi yapan ve devlet standardı çerçevesinde bir eğitim programı uygulayan üniversitelerin mi, yoksa diplomaları Rus devleti tarafından tanınmayan tamamen dinî eğitim veren kurumların mı var olması gerektiği tartışılmaktadır.

Türkiye'de Rusya Müslümanları hakkında belli bir Türkçe literatür mevcutsa da Rusya'daki yüksek İslâm öğretimine dair çalışmalar oldukça yetersizdir. Mevcut çalışmalarda genellikle Rusya Müslümanlarının durumu, Rusya okullarında din eğitimi meseleleri ve mevcut medreselerle ilgili konular incelenmiştir.⁸ Dolayısıyla bu yayınlarda Rusya'da yüksek İslâm öğretiminden pek söz edilmemiştir. Bu çalışmada dokümantasyon metoduna bağlı olarak literatür incelemesi gerçekleştirilmiştir. Literatür olarak konuyla ilgili Türkçe kaynaklar incelendiği gibi yoğun olarak Rusça kaynaklar kullanılmış ve konuya dair resmî yayınlar, dergiler, makaleler, yönetmelikler, tüzükler ve ders programlarından faydalanılmıştır. Ayrıca Rusya'da yüksek İslâm öğretimi durumunu tasvir ederken betimleme ve tarama yöntemleri de kullanılmıştır.

Bu bağlamda araştırmanın genel amacı, Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin tarihte nasıl bir gelişme süreci izlediğini, bugün nasıl düzenlendiğini ve pratikte nasıl uygulandığını ortaya koymaktır. Makalede Rusya'da yüksek İslâm öğretimi kurumlarının durumu tespit edilecek; ilk başlıkta Rus devletinde İslâm'ın varlığından ve İslâm eğitiminin tarihsel oluşum ve gelişiminden söz edilecek, ardından günümüz Rusya'sında yüksek İslâm öğretiminin durumu, mevcut problemleri, mevzuatı ve yasal çerçevesi üzerinde durulacaktır. Rusya'da yüksek İslâm öğretim kurumunun çoğu, din eğitimi faaliyetlerini tescilsiz ve lisansız olarak yürütmektedir. Bu nedenle çalışmada yalnızca İslâm Eğitim Konseyi'ne üye olan, tescilli ve lisanslı eğitim yapan bazı İslâm üniversite ve enstitüsü hakkında bilgi verilecektir.

1. Rusya'da İslâm Eğitiminin Tarihi Seyri

Rusya Federasyonu'nda İslâm eğitiminin şu anki durumunun ve günümüz din eğitiminin sorunlarının analizine geçmeden önce, Rus Devleti'nde İslâm'ın varlığından, Rus

7 Habibullina, "Stanovleniye İslamskogo Obrazovaniya v Postsovetkom Başkortostane", s. 218.

8 Rusya'da eğitim ve din eğitimi meselelerini ve Müslümanların durumunu doğrudan veya dolaylı olarak inceleyen Türkçe akademik çalışmalara şu örnekler verilebilir: Abdülvahaboğlu, "İsmail Bey Gaspıralı ve Rusya'da Medrese Sisteminin İslahı", s. 99-104; Alp, "Mir İslama Dergisine Göre 20. Asır Başında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi", s. 327-45; Beyler, "Rusya'da Medreseler ve İslami Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri", s. 88-103; Erkan, "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları Ve İsmail Gaspıralı", s. 758-76; Kanlıdere, "Eğitim Merkezli Etkileşim", s. 287-320; a.mlf., "Osmanlılar ve Rusya Müslümanları Arasındaki Eğitim İlişkileri (1890-1928)", s. 97-109; Killoğlu, "Çarlık Rusyasında Cedditçilik/Yeni Usul Hareketi", s. 65-90; Dualı, "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitimi Meselesi", s. 219-245; Kozyrev, "Rusya Okullarında Din Eğitiminin Çağdaş Durumu ve Onun Mezheplerarası Modelinin Perspektifleri", s. 215-21; Hasanova, "Çarlık Rusyası İlmî Cemiyetleri ve Eğitim Kurumlarının Osmanlı Tarihi Araştırmaları", s. 903-6; Musalı, "19. Yüzyılda Rusya'da Osmanlıca Eğitimi ve Yürütülen Araştırmalar", s. 413-22.

İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği döneminde İslâm'ın konumundan ve durumundan bahsedilmelidir. Rusya'nın Müslüman bölgelerinde, din eğitiminin tarihsel oluşum ve gelişimini aşağıdaki dönemlere ayırabiliriz.

1.1. Rusya'nın Bugünkü Topraklarına İslâm'ın Girişi

İslâm eğitiminin gelişiminin ilk aşaması, İslâm'ın yayılmasıyla doğrudan ilgilidir. Rusya'nın Müslüman bölgelerinde de din eğitiminin tarihi, İslâm'ın yayılmasının tarihiyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Rusya topraklarındaki ilk Müslümanlar, 653'te Arap birlikleri tarafından fethedilen Derbent kentinin sakinleriydi. Arapların Derbent'i terk etmelerine rağmen, İslâm bu bölgelerde yayılmaya devam etmiştir. Derbent mezarlığındaki 7.-8. yüzyılın başlarına ait Müslüman mezar taşları ve 733 yılında inşa edilen en eski Cuma Camisi bunun kanıtıdır. Kuzey Kafkasya bölgelerinin ardından İslâm'ın yayıldığı yer Orta Asya olmuştur. Volga (İdil) ve Ural Bölgesi de Rusya'nın Avrupa kısmında İslâm'ın yayılmasının ana merkezleri hâline gelmiştir. 922'de Volga Bulgar hükümdarı Almış, İslâm'ı devletin resmî dinî olarak kabul etmiştir. Aynı yılda Bulgar'a (günümüzde Tataristan'da bir yerleşim yeri) seyahat eden Abbâsî elçilik heyetinin katibi İbn Fadlân (ö. 338/960), bu bölgede İslâm'ın geniş ölçüde yayıldığını, camilerin olduğunu, hatta çocukların ve yetişkinlerin dinî bilgileri öğrendikleri eğitim kurumlarının bulunduğunu belirtmiştir. Daha sonra 14. yüzyılın başında Özbek Han'ın Müslümanlığı kabul etmesinin ardından, İslâm Altınordu'nun Türkçe konuşan tüm halklarının resmî dinî olmuştur.⁹ Böylece din eğitiminin başlangıcında eğitim sürecinin ana unsuru Kur'an-ı Kerim'i okumayı, dinî temel bilgileri ve ibadet esaslarını öğretmek olmuştur. Ayrıca o zamanlarda, öğretim sürecinin içeriği, belirli eyaletlerin veya bölgelerin yönetici çevrelerinin ideolojik tutumlarıyla şekillenmekteydi. Yöneticiler tasavvufi eğilimlere sahip olduğu için eğitime çoğunlukla tasavvufi fikirler hâkimdi, yönetici tabakaları daha muhafazakâr ya da daha köktenci ise bu da eğitim sürecini etkilemekteydi.¹⁰ Nitekim Rusya'da İslâm eğitiminin gelişiminin ilk aşamasının 9.-10. yüzyıllarda başladığı, Orta Asya ve Volga bölgesinin din eğitiminin gelişmesinde ana bölgeler olduğu söylenebilir. Kuzey Kafkasya'da ise İslâm'ın yayılması ve buna bağlı olarak din eğitiminin gelişmesi, bu bölgenin çok ulusluluğundan dolayı güneyden kuzeye doğru aşamalar ve dalgalar hâlinde olmuştur.

1.2. Çarlık Rusya'sında İslâm Eğitimi

İslâm eğitiminin gelişmesinde bir sonraki aşama, Müslüman bölgelerin Rus devletine girişile ilgilidir. Rus Çarlar için hedeflerden birisi, işgaller sayesinde Ortodoksluğun yayılmasını sağlamaktı. Birçok durumda Müslüman bölgelerin işgali sırasında İslâm'a karşı açık

9 Beyler, "Rusya'da Medreseler ve İslami Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri", s. 92-3; Murtazin, "İstoriya İslamskogo Obrazovaniya v Rossii."

10 Murtazin, "İstoriya İslamskogo Obrazovaniya v Rossii."

bir mücadele yürütülmüştür. Korkunç İvan döneminde işgal edilen Kazan, Nogay, Astrahan ve diğer Müslüman hanlıklar ciddi bir sınavdan geçmiştir. Bölgelerin işgali Müslümanların zorla vaftiz edilmesine, camilerin, medreselerin ve eğitim merkezlerinin yıkılmasına neden olmuştur.¹¹

Nihayet 1773 yılında “Tüm Dinlere Karşı Hoşgörü” yasaının uygulamaya girmesiyle, Müslüman cemaatin dinî yaşamında ve din eğitimi faaliyetlerinde olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. O dönemden itibaren Rusya'da İslâm eğitimi daha düzenli olarak mektep ve medreselerde verilmeye başlamıştır. Mekteplerden mezun olan gençler medreselere başvurabilmiştir. Mektep ve medreseler Müslümanların ikamet ettikleri her bölgede faaliyet göstermiş, isteyen herkes din eğitimi alabilmiştir. Bu eğitim sistemi 1917 devrimine kadar Rus İmparatorluğu'nda uygulanmıştır.¹² 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanları arasında Cedidcilik hareketi hızla yayılmaya başlamıştır. O dönemin Müslüman aydınlarının bir kısmı, toplumdaki sosyal değişimlere odaklanmış, geleneksel din eğitiminde reformların yapılmasını savunmuştur. Tatar aydınlarının bir kısmı geleneksel eğitim kurumlarının toplumsal ihtiyaçları karşılamadığı fikriyle bir reform hareketi olan Cedidciliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunların başında İslâm eğitiminde yeni yöntemleri, pozitif disiplinlerin öğrenme sürecine girmesi gerektiğini ve sosyal yaşamdaki reformları savunan seçkin Kırım Tatar düşünürü İsmail Gaspıralı (ö. 1914) gelmiştir.¹³

Zikredildiği gibi hareketin hedefi, din eğitimi sisteminin yeniden yapılanması, Rusya Müslümanlarının ideolojik sorunlarının çözülmesi ve gelecekte sosyal ve siyasi kararlara daha aktif olarak katılabilecek aydın bir nesil yetiştirmektir. 20. yüzyılın başına gelindiğinde Rusya'da İslâm eğitimi geleneksel ve yeni usul olarak iki ekol tarafından temsil edilmekteydi. Geleneksel okul, ilahiyat eğitiminin klasik ilkelerine dayanarak eğitim vermekteydi. Gelenekselcilik Rusya toplumunun 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik, manevi ve ideolojik yaşamında meydana gelen modern gelişmeye bir tepkiydi. Cedid okulunun taraftarları ise Müslüman toplumun gelişmesi için gerekli pozitif disiplinlerin eğitim sürecine dâhil edilmesini, eğitim sisteminin modernizasyonunu gerekli görmekteydiler. Onların çabalarıyla medrese eğitim programlarına yabancı dil, fizik, kimya, matematik, psikoloji, ekonomi, muhasebe ve ticaret gibi disiplinler eklenmiştir. Cedid medreseleri çoğunlukla şehir çevresinde, gelenekselci medreseler ise kırsal ortamdı.¹⁴ Devrim öncesinde ortak bir din eğitimi sistemi henüz yoktu. Geleneksel eğitim kurumlarında belli bir müfredat programı ve eğitim standardı söz konusu değilken yeni usul eğitim kurumlarında ilk, orta ve yüksek

11 Murtazin, “İstoriya İslamskogo Obrazovaniya v Rossiye.”

12 Kaşaf, “Konstruktivniy dialog v Mahaçkale”, s. 913; Kanlıdere, “Eğitim Merkezli Etkileşim”, s. 294-299.

13 Kaşaf, “Konstruktivniy dialog v Mahaçkale”, s. 913; Ayrıca bk. Erkan, “Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı”, s. 768-73; Yalvar, “Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı”, s. 103-7; Sağlam, “İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik”, s. 443-50; Kalsın, “İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi”, s. 97-103.

14 Muhametşin, “Strategičeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossiye”, s. 36; Ayrıca bk., Muhametşin, “Musulmanskoye Obrazovaniye u Tatar v Dorevolutsionnoy Rossiye”, s. 79-90; Killoğlu, “Çarlık Rusyasında Cedidcilik”, s. 66-71.

İslâm öğretiminden oluşan, üç aşamalı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı. Bu durum Sovyet iktidarının kuruluş camiler ve dinî okulların kapatılmasıyla ve böylece İslâm eğitiminin çökmesiyle sona erdi.

1.3. Sovyet İktidarı Döneminde Din Eğitiminin Durumu

İslâm eğitiminin tarihinde bir diğer dönem, cami yıkımı, mekteplerin ve medreselerin kapatılması, din adamlarına yönelik zulümler gibi ciddi sıkıntılar doğuran Ekim Devrimiyle başlamıştır. 1918’de kabul edilen “Kilisenin Devletten Ayrılması” hakkında kararname, din adamlarına karşı başlayan baskıların ilk belgesiydi. 1929’da Komünist Partisi Merkez Komitesi dinî yaşam ile dinî okullar üzerinde tam bir parti-devlet kontrolü sağlamayı hedefleyen “Dinle Mücadeleyi Güçlendirmeye Yönelik Tedbirler” hakkında kararını kabul etmiştir.¹⁵ Bu kararlar sonucunda Ekim Devrimi öncesinde Rus İmparatorluğu topraklarında faaliyet gösteren on iki binden fazla cami yıkılmış, camilere bağlı Müslüman medreseleri ve okulları kapatılmış ve yaklaşık otuz bin din adamı sürgün edilmiştir. Cami sayısındaki azalma, medreselerin kapatılması, imamların ve din adamlarının dağıtılması, Müslüman din eğitimi sisteminin çökmesine neden olmuştur. Ayrıca Arapça alfabenin kaldırılmasıyla Rusya Müslümanları manevi ve dinî kökenlerinden, dinî edebiyattan ve ders kitaplarından tamamen koparılmış, ülkede tek bir İslâm eğitimi kurumu kalmamıştır. Din eğitimi sistemi bu şekilde ortadan kaldırıldığı gibi camilerde yapılan Kur’an dersleri bile yasaklanmıştır. Buna rağmen din eğitiminin kendisi tamamen kaybolmamıştır. Sovyet dönemi boyunca, dinî bilgilerin eğitimi gizli olarak özel evlerde, dairelerde veya Kafkasya’nın yüksek dağ köylerinde yapılmaya devam etmiştir.¹⁶

Büyük Vatanseverlik Savaşı¹⁷ sırasında Sovyet devletinin dinî politikası, bir miktar olumlu yönde değişmiştir. Bu değişim büyük ölçüde inançlı insanların vatanseverlikle faşizme karşı mücadele etmeleri sayesinde mümkün olmuş, devlet-din ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçilmiştir. 1945’te SSCB’de ülkenin tüm Müslümanlarının din eğitimi alabilecekleri tek resmî Mir-Arap medresesi Buhara’da açılmıştır. Müfredat geleneksel şartlara uygun olarak Arapça, Kur’an, Hadis, Fıkıh, İslâm Tarihi, İtikat derslerini içerdiği gibi, Rusça, Tarih, Sosyal Bilgiler şeklinde zorunlu genel eğitim derslerini de kapsamaktaydı. Eğitim organizasyonu din işlerinden sorumlu devlet kurumlarınca düzenlenmekte ve izlenmekteydi. Medrese öğrencileri laik kıyafetler giyip laik bir hayat görüntüsü sergilemek zorundaydılar. Öğrencilerin medrese programı 11 dersten (altı dinî, üç dil ve ikisi pozitif dersten) oluşmaktaydı. Medrese mezunlarından özel sınav ve mülakatla seçilen az sayıda kişi, yurtdışındaki (Mısır, Suriye, Fas, Sudan, Ürdün) İslâm üniversitelerinde staj yapma hakkı kazanıyordu.

15 Yusufoglu, *Kırgızistan’da Din Eğitimi*, s. 33-8

16 Gaynutdin, “İstoriya i Perspektivi Religioznogo Obrazovaniya v Rossii”, <https://muslim.ru/articles/296/13034/> (erişim tarihi: 25.06. 2020).

17 Rusya ve diğer eski SSCB ülkelerinde kullanılan ve İkinci Dünya Savaşı sırasında 22 Haziran 1941 ile 9 Mayıs 1945 tarihleri arasında Almanya’ya karşı anavatan topraklarını savundukları savaşa verilen isimdir.

Medresede SSCB'nin tüm cumhuriyetlerinden gelen öğrenciler eğitim almaktaydı.¹⁸ Ayrıca 1957'den 1961'e kadar Taşkent'te Barakhan medresesi de faaliyet göstermekteydi. 1971'de Taşkent'te yüksek İslâm eğitimi kurumu olarak İmam el-Buhârî isimli ilk İslâm Enstitüsü açılmıştı. Ancak enstitü ilgili devlet teşkilatların sıkı kontrolü altındaydı ve eğitim programı da daha fazla pozitif disiplinler içermekteydi. Bundan dolayı geleneksel Buhara medresesi mezunları halk arasında yeni enstitü mezunlarından daha itibarlıydı.¹⁹

Mezkûr dinî kurumların devlet tarafından verilmiş resmî izinleri olmasına rağmen komünist rejim İslâm eğitime yönelik çift taraflı tutum sergilemekteydi. Sovyet Devleti gizli olarak din eğitimi kurumlarından mezun olanların sayısını düşürmeye ve buna bağlı olarak eğitim kurumlarının kendiliğinden kapatılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktaydı. Devlet dinî ders kitaplarını yayınlamayı, eğitim yöntemlerini geliştirmeyi, eğitim kurumlarının faaliyetini ve gelişimini ciddi şekilde kısıtlamaktaydı. Sovyet Devleti medreselerde hem Sovyet ideolojisine sadık hem de dinî bilimlerde çok güçlü ve uzman olmayan kişiler yetiştirmeyi amaçlıyordu.²⁰ Özetle Sovyet döneminde İslâm eğitim sistemi iki türlüydü: (1-) Ev şartlarında gizli olarak yapılan din eğitimi, (2-) Devlet kontrolündeki az sayıda İslâm eğitimi kurumunda yapılan din eğitimi.

1970'lerle 1980'lerin arasında resmî olarak tanınmış dinî kurumlarının sayısı giderek çoğalmıştır. Bu, büyük ölçüde yetkililerin artık dinî durumun değerlendirilmesinde daha gerçekçi olmalarıyla mümkün olmuştur. Perestroyka²¹ politikası, ilk başta inananlar için herhangi bir olumlu gelişme vaat etmemiştir. Ancak bu süreç kısa sürede kontrolden çıkmış ve din-devlet ilişkileri alanı da dâhil olmak üzere yaşamın tüm alanlarına yayılmıştır. Eski dogmaların ve basmakalıpların parçalanmasıyla birlikte dinin toplumdaki birleştirici rolü artmış ve özellikle eğitim alanındaki dinî kurumların faaliyetlerinde önemli bir gelişme olmuştur. 1980'lerin sonunda Moskova Merkez Camii'nde, Kur'an-ı Kerim, İbadet Esasları, İslâm Tarihi, Arapça ve Tatarca dersleri kurs olarak verilmeye başlamıştır.²² SSCB'nin çöküşüyle Rusya Müslümanları din eğitimi sistemini tam anlamıyla yeniden kurma ve geliştirme imkânı bulmuşlardır.

1.4. Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'da İslâm Eğitimi

Rusya'da İslâm eğitiminin gelişmesinde bir sonraki aşama, Perestroyka sonucunda SSCB'nin yıkılmasıyla başlamıştır. Yapılan demokratik düzenlemeler, cami sayısında hızlı bir

18 Yusifoğlu, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, s. 39-41.

19 Dmitrieva, "İslamskoye Obrazovaniye v Rossiye", s. 14-5.

20 Ahmadullin, "Osobennosti Sovetskoy Sistemi Dvuhurovnevoy Podgotovki İslamskih Kadrov", s. 161.

21 SSCB'de 1980'li yıllardan itibaren gerçekleştirilen ekonomik ve siyasi sistemi yeniden yapılandırma ve reform hareketleri. Dönemin devlet başkanı Mihail Gorbaçov tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Reformlar sayesinde ekonomiyi ve siyasi sistemi biraz serbestleştirerek ülkenin bütünlüğünü korumaya çalışan Gorbaçov, tam tersine devletin dağılmasına sebep olmuştur.

22 İbragimov, "İslam v Tatarstane", s. 37.

artışa neden olmuştur. Daha önce çocuklara ve yetişkinlere dinî bilgileri ve Kur'an-ı Kerim'i gizlice öğretenler, şimdi dinî eğitim faaliyetlerini açıkça yürütmeye başlamışlardır. Camilere artan sayıda farklı yaş, sosyal statü ve eğitim düzeyine sahip Müslümanların gelmesi nitelikli ve yüksek eğitilmiş Müslüman din adamlarının yetiştirilmesi meselesini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda SSCB sonrası Rusya'sında İslâm eğitiminin gelişim aşamaları üç döneme ayrılabilir: (1-) Hızlı ve aktif büyüme dönemi: 1990-2000 yılları, (2-) Yapısal organizasyon dönemi: 2000-2010 yılları, (3-) İstikrar ve belli ölçüde durgunluk dönemi: 2010-2020 yılları.

Rusya'da 1990'lı yıllarda İslâm'ın yeniden canlanma sürecinin ilk aşamasında, din eğitimi kurumlarının sayısı hızla artmaya başlamıştır. Yerel ve bölgesel Müslüman topluluklarının imkânlarıyla camilerde Arapça ve İbadet Esasları dersleri verilmeye başlamıştır. Aynı zamanda örgün din eğitiminin ilk temelleri atılmıştır. Orta ve yüksek düzeydeki din eğitimi kurumları, geleneksel olarak Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı Rusya'nın (Tataristan, Başkurdistan, Volga bölgesi, Kuzey Kafkasya vb.) bölgelerinde yeniden açılmıştır.²³ Ancak nicel bir büyüme olmuşsa da eğitim programlarının eski standartlara dayanmasından ve ders kitaplarının eksikliğinden dolayı eğitim kalitesi artmamıştır. O yıllarda, henüz bir din eğitimi sistemi mevcut değildi, eğitim teknolojisi, eğitim-öğretim materyalleri, ders kitapları, eğitimin yapısı ve organizasyonu yabancı eğitim kurumlarının tecrübelerine dayanarak oluşturulmaktaydı. Dinî örgütlenme ve din eğitimi sorunlarıyla Müslüman din adamları kendi imkânları dâhilinde meşgul olmaktaydılar. Bu eğitim kurumlarında farklı ülkelerde yayınlanan, farklı eğilimlere dayanan dinî eserler okutulmaktaydı. Eğitim kurumlarından bazıları aşırı görüşte olan birtakım dinî gruplar tarafından kullanılmaktaydı. Akademik kadro ve eğitim programlarının yokluğundan dolayı yabancıların davet edilmesi müftülük tarafından gerekli bir ihtiyaç olarak kabul edilmekteydi. Eğitim kurumları sistemsiz, öğrenme sürecinde tek tip müfredat ve program olmadan düzensizce faaliyet göstermekteydi.²⁴ Anılan eğitim merkezlerinin faaliyeti gerektiği ölçüde müftülükler tarafından koordine edilmemekteydi. Bu durum İslâm eğitiminin bir an önce yapılandırılıp sistemleştirilmesini gerekli kılmaktaydı.

Yeni binyılın başlangıcında zamanın gereklerine uygun Müslüman din adamlarının dinî bilgiler ile birlikte modern bilgileri de öğrenmeleri zorunlu hâle gelmiştir. Mevcut medreseler uygun bir metodik temelinin ve öğretim kadrosunun eksikliği nedeniyle bu ihtiyacı karşılayamıyordu. Müslüman liderlerin İslâm eğitim sisteminin geliştirilmesinin desteklenmesi için devlete yaptıkları başvurulara zamanla olumlu yanıtlar verilmiştir. Başkan Putin'in talimatı üzerine Rusya'da çeşitli İslâm Üniversiteleri açılarak İslâm eğitiminin gelişimi için bir program geliştirilmiştir. Programa göre üniversitelerin kurulmasının amacı sadece din uzmanlarını yetiştirmek değil, aynı zamanda ilk ve orta seviyedeki din eğitimi

23 Dmitrieva, "İslamskoye Obrazovaniye v Rossiya", s. 15.

24 Dmitrieva, "İslamskoye Obrazovaniye v Rossiya", s. 16.

kurumlarına örgütsel ve yönetsel olarak öncülük etmektedir. Program devlet tarafından sadece örgütsel olarak değil, finansal olarak da desteklenmiştir.

Mart 2005'te Rusya Müftüler toplantısında din eğitiminin gelişimi için İslâm Eğitim Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra bu Konsey tarafından tüm eğitim düzeyleri için tek tip bir eğitim standardı onaylanmıştır. Ayrıca dinî radikalizminin yayılmasını engellemek için 2007 yılında, din görevlileri ve din eğitimi kurumlarının çalışanları için, İslâm Kültürü ve Tarihi Bilgisi üzerine ayrıntılı bir eğitim programı geliştirilmiştir. Geliştirilen bu eğitim programı Rusya'da birkaç üniversiteyle²⁵ birlikte İslâm yükseköğretim kurumlarında²⁶ uygulanmaya başlamıştır. Günümüzde Rusya'da ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyinde faaliyet yürüten yüzden fazla İslâm eğitim kurumu bulunmaktadır. Bunlardan İslâm Eğitim Konseyi toplamda 35 din eğitimi kurumunu bünyesinde barındırmaktadır.²⁷ Ayrıca 2014-2016 yıllarında devlet desteği kapsamında din eğitimi alanının kalkınmasına yardım programı kabul edilmiştir. İslâm eğitimi sisteminin gelişimini destekleyen devlet programlarının uygulanması, din eğitimi faaliyetlerinin yürütülmesini kolaylaştırmaktadır. Mezkûr destek programları sayesinde din eğitimi program ve müfredatı, eğitim teknoloji ve yöntemleri, ders kitapları ve öğretim materyalleri, özel olarak hazırlanmış Arapça öğretim yöntemleri geliştirilmektedir. Rusya'nın Müslüman bölgelerinde çok sayıda üniversite ve medrese hocası, cami imamı, devlet çalışanı ve memuru, İslâm tarihi ve kültürü ve din-devlet ilişkisi konusunda düzenlenen kurslara katılmaktadırlar.²⁸ Aktif olarak İslâm eğitimi sisteminin oluşum ve yapılanma süreci devam etmektedir.

2. Günümüz Rusya'sında Yüksek İslâm Öğretiminin Durumu

20. yüzyılın sonunda Sovyet toplumunda meydana gelen demokratikleşme süreci din ve vicdan özgürlüğü yasağının kaldırılmasına da yol açmıştır. Toplumda din bilincinin canlanma süreci başlamıştır. Ancak nüfusun dinî konulardaki bilgisizliği Müslüman nüfus arasında köktenci-aşırılıkçı fikirlerin yayılması, din adamlarının yıkıcı dinî propagandaya karşı koyamaması Rusya'da bir İslâm eğitim sistemini inşa etme sorununu da gündeme taşımıştır. Rusya'da 20. yüzyılın sonunda bu problem, ülkenin yönetimi ve bilim topluluğu için önem kazanmıştır. Rusya'da dinî aşırılığın engellenmesi, din eğitimi sisteminin geliştirilmesi ve İslâm eğitimi kurumlarının tescil edilmesi, devlet tarafından ana görevler olarak belirlenmiştir. Ancak Rusya Müslümanları Dinî İdaresi temsilcileri, devletin maddi ve yasal düzenleyici desteği olmadan istenen şeylerin elde edilmesinin imkânsız olduğunu dile getirmiştir.

Rusya Federasyonu Anayasa'sının 14. maddesine göre Rusya laik bir devlettir. Din-devlet ilişkisine dair maddenin içerdiği "Rusya Federasyonu Laik devlettir. Hiçbir din resmî ve

25 Pyatigorsk Dilbilim Üniversitesi, Moskova Devlet Dil Üniversitesi, Kazan Federal Üniversitesi, Nizniy Novgorod Devlet Üniversitesi.

26 Rus İslâm Üniversitesi, Moskova İslâm Enstitüsü, Kuzey Kafkasya İslâm Üniversitesi.

27 Dmitrieva, "İslamskoye Obrazovaniye v Rossii", s. 16-7.

28 Muhametşin, "Strategičeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii", s. 37.

zorunlu değildir. Tüm dinler devletten ayrıdır ve kanun karşısında eşittir” ifadesi devlet organlarının din kurumlarına doğrudan yardım etmesini önlemektedir.²⁹ Bununla birlikte sorunun çözümü devlet çıkarları ve Rusya Federasyonu’nun ulusal güvenliğiyle doğrudan ilişkili olduğu için devlet kurumları ile İslâm örgütleri arasında özel bir etkileşim mekanizmaları geliştirilmiştir. Bu mekanizmaların geliştirilmesi için ilk adımı 2002 yılında Rusya Federasyonu Başkanı atmıştır. Ancak hükümet organları ile İslâm örgütleri arasındaki etkileşimi sağlamak için düzenleyici yasal çerçevenin oluşturulmasına 2007 yılında başlanmış,³⁰ işbirliği çerçevesinin temelini aşağıdaki mevzuat oluşturmuştur:

- (1-) Rusya Federasyonu Anayasası;
- (2-) 24 Eylül 1997 tarihli Rusya Federasyonu “Vicdan ve Din Özgürlüğü Üzerine” Federal Kanunu;
- (3-) Rusya Federasyonu 10.07.1992 tarihli 3266 sayılı “Eğitim” hakkında Federal Kanunu;
- (4-) Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı’nın 04.07.2007 tarihli 196 sayılı “2007-2010 yılında İslâm Tarihi ve Kültürü üzerine uzmanların eğitimini sağlama” kararı;
- (5-) Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından geliştirilen, 2005–2015 yılları için din eğitimi alanının gelişimini teşvik eden kapsamlı bir program.³¹

Oluşturulan yasal çerçeve kapsamında öncelikle devlet lisansı olan İslâm üniversitelerinin bünyesinde sosyal ve beşeri disiplinleri içeren bilim dalları kurulmuştur. Ayrıca Rusya Cumhurbaşkanlığı desteğiyle Rusya Müftüler Konseyi bünyesinde kurulmuş olan İslâm Kültür, Bilim ve Eğitim Destek Vakfı, imam, öğretmen ve din eğitimi kurumlarının çalışanlarına, dini gazete ve dergilere finansal destek sağlamaktadır. Eğitim Bakanlığı nezdinde kurulan İslâm kültür ve eğitimi destekleme vakfı üzerinden de devlet, İslâm üniversitelerine destek sağlamaya çalışmaktadır. Devlet ile İslâm üniversiteleri arasındaki etkileşim şekli şöyledir: Eğitim Bakanlığı, lisansı olan İslâm üniversitesine ortak olarak tayin ettiği belirli bir devlet üniversitesine finansman tahsis etmektedir.³² Bu iki üniversite, işbirliği anlaşması imzalamakta ve ortak çalışma planı kapsamında, çeşitli bilimsel, eğitimsel ve metodik çalışmalar yürütmektedir. Böylece devlet, İslâm üniversitesine doğrudan bir finansman

29 Konstitutsiya Rossiiskoy Federatsii, *Rusya Federasyonu Anayasası*, s. 8; Dualı, “Rusya Federasyonu’nda Din Eğitimi Meselesi”, s. 221-2.

30 Voytenko, “Oteçestvennaya Sistema İslamskogo Religioznogo Obrazovaniya v Rossii”, <http://rusrand.ru/analytics/> (erişim tarihi: 26.06.2020).

31 Federalnyy Zakon O Svobode Sovesti i O Religioznih Obyedeneniyah (Vicdan ve Din Özgürlüğü Üzerine Federal Kanun); Federalnyy Zakon Ob Obrazovanii v Rossiiskoy Federatsii (Eğitim Hakkında Federal Kanun).

32 Örnek olarak, ortak çalışma programına ilk katılan devlet ve İslâm üniversitelerinden bazıları şunlardır: Moskova Devlet Dil Üniversitesi - Moskova İslâm Enstitüsü; Kuban Devlet Üniversitesi (Krasnodar) - Rus İslâm Enstitüsü (Kazan); - Nizhny Novgorod Devlet Üniversitesi - Rus İslâm Üniversitesi (Ufa).

sağlamamaktadır.³³ Maddi destek devlet üniversitelerinin aracılığıyla çeşitli işbirliği anlaşmaları kapsamında dolaylı olarak sağlanmış olmaktadır.

Devlet ile İslâm örgütleri arasındaki işbirliği kapsamında bir sonraki ciddi adım 2010 tarihinde atılmıştır. 10 Mart 2010 tarihinde Rusya Müslümanları Dinî İdareleri Konseyi bünyesinde İslâm Eğitim Konseyi kuruldu.³⁴ İslâm eğitimi konusunda tek bir eğitim alanı ve sistemi oluşturmak, dinî kurumların faaliyetlerinin koordinasyonunu yapmak gibi amaçlar güden Konsey kuruluşundan bu yana, Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin standartlarının hazırlanmasında önemli çalışmalara imza atmıştır. 1 Şubat 2017 tarihli Konsey toplantısında yüksek İslâm eğitimi alanında lisans düzeyinde tüm din eğitimi kurumları için ortak bir eğitim standardının geliştirilmesine yönelik bir taslak çalışma sunulmuştur. Konsey bu taslağı onaylamış ve Rusya Müslümanları Merkez Dinî İdarelerine bağlı olan din eğitimi kurumlarında uygulanmasını önermiştir. Her eğitim kuruluşu bu standarda göre kendi eğitim müfredatını geliştirebilmekte ve uygulayabilmektedir. Bununla birlikte 30 Haziran 2017'de Bulgar şehrinde düzenlenen İslâm Eğitim Konseyi toplantısında, lisansüstü düzeyinde yüksek İslâm eğitimi standardı onaylanmıştır.³⁵

İslâm Eğitim Konseyi son yıllarda Rusya'da İslâm eğitimi alanında kapsamlı çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar, İslâm eğitiminin tek bir eğitimsel ve yasal alana girmesini, yönetimini ve geliştirilmesini, devlet-din ilişkileri çerçevesinde din eğitimi politikasının düzenlenmesini kapsar. Aynı zamanda Konsey sayesinde akademik ve idari personelin meslek içi eğitim programları giderek belli bir sisteme kavuşmaktadır. Hâlihazırda Konsey sistematik bir yüksek İslâm eğitimi konsepti geliştirmeye çalışmaktadır. Eğitim konsepti kapsamında İslâm eğitimi stratejisini geliştirmek için bir dizi husus öngörülmektedir. Din eğitimi kurumlarının gelişimini teşvik etmek için temel finansman kaynaklarının sağlanması ve maddi desteğin artırılması, din eğitimi konsepti kapsamında İslâm eğitim kurumlarının hocaları için meslek içi eğitim kurslarının düzenlenip din eğitimi literatürün kazandırılması planlanmaktadır. Rusya'da İslâm eğitimi standartlarının gelişimini ön gören din eğitimi konseptinin Konsey tarafından son hâliyle onaylanması önemlidir.³⁶ Öncelikle başta İslâm Eğitim Konseyi olmak üzere bu stratejinin uygulanmasını sağlayacak kurumların ve Müslümanlara ait eğitim kurumlarının güçlendirilmesi gereklidir. İslâm eğitiminin modernizasyonu için eğitim mekanizmaların ve teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik düzenleyici eylemler yapılmalıdır.

33 Voytenko, "Oteçestvennaya Sistema İslamskogo Religioznogo Obrazovaniya v Rossii", <http://rusrand.ru/analytics/> (erişim tarihi: 26.06.2020).

34 İslâm Eğitim Konseyi, "Sovet po İslamskomu Obrazovaniyu", <http://islamobr.ru/> (erişim tarihi: 27.06.2020).

35 Obrazovatelny Standart Vişşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu, "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personalu Religioznih Organizatsiy", s. 3-41; Obrazovatelny Standart Vişşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu, "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personalu Religioznih Organizatsiy", s. 3-35.

36 Muhametşin, "Strategičeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii", s. 40.

Rusya'da yüksek İslâm öğretimi sisteminin şekillenmesine yönelik önemli bir diğer adım 27 Ekim 2015'te St. Petersburg'da İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi alanında bir eğitim programı geliştirilerek atılmıştır. Söz konusu alanda geliştirilen programın uygulanması Rusya Federasyonu Hükümeti nezdindeki Din İşleri Komisyonuna verilmiştir. Yükseköğretim kurumlarında İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi bölümünün açılması, özellikle devlet üniversitelerinin İslâm eğitim sistemi içinde yer almalarını mümkün kılmıştır. Yeni programın geliştirilmesinde ve uygulanmasında St. Petersburg Devlet Üniversitesi'nin bilim adamları ve idaresi, Moskova İslâm Enstitüsü, Rus İslâm Enstitüsü, Dağıstan Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kuzey Kafkasya İslâm Üniversitesi gibi çeşitli akademik merkezlerle işbirliği yürütmüş, İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi programı, Rusya Federasyonu Eğitim Bakanlığı'nın 2005-2015 yılları arasındaki döneminde din eğitiminin gelişimine destek programı kapsamında geliştirilmiştir.³⁷

İslâm Tarih ve Kültürü Bilgisi programı din, devlet ve eğitim kurumları için nitelikli personel yetiştirmeyi amaçlar. İslâm tarihi ve kültürü alanında bir eğitim programının geliştirilmesi Rusya Federasyonu'nda dinî aşırıcılık ve radikalizm ideolojisinin yayılmasına karşı durmak, vatandaşların din eğitimi alma hakları kapsamında Rusya'da genel kabul görmüş İslâm anlayışının okutulması ve din eğitiminin rekabet gücünün arttırması gibi amaçları gerçekleştirilmeye yöneliktir. Rusya'da İslâm tarihi ve kültürü alanında uzmanları yetiştirmenin mevcut durumuna da değinilmelidir. Günümüzde bu alandaki uzmanların eğitimi din ve seküler eğitim kurumlarının bünyesinde gerçekleştirilmektedir. İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi programı, devlet (seküler) yükseköğretim kurumlarının lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde olmak üzere her seviyede mevcuttur. Bu programlar İslâm tarihi ve kültürünün derinlemesine çalışılmasını, Müslüman ülkelerin etnografik, sosyo-politik ve ekonomik gelişiminin araştırılmasını, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerin okutulmasını amaçlamaktadır.³⁸

Günümüzde Rusya Federasyonu'nda mevcut olan İslâm eğitimi sistemini daha net kavrayabilmek için, din eğitimi türlerine göz atmak gerekmektedir. Özetle İslâm eğitimi çeşitleri aşağıdaki şekildedir:

(1-) İlk ve orta dinî öğretim. Bunlar ilk ve orta dinî öğretim düzeyinde eğitim yürüten medreselerdir.

(2-) Yüksek din öğretimi (İslâm Enstitüleri ve İslâm Üniversiteleri). İslâm yükseköğretim kurumları iki çeşittir. Bunlardan ilki Rusya Müslüman cemaati için din görevlilerini yetiştiren kurumlardır. İkincisi de lisans ve yüksek lisans düzeyinde dinî disiplinlerle birlikte, federal devlet eğitim standartlarının ön gördüğü dersleri de içeren müfredatları uygulayan yüksek dinî kurumlardır. Bu kurumlarda İslâm itikadı, Din bilimi, İslâm ekonomisi gibi alanlarda eğitim almak mümkündür. Buraya gelecekte sadece din görevlisi olmayı düşünmeyen ve devlet standardında bir diplomaya sahip olmak isteyen kişiler başvurmaktadır.

37 Kaşaf, "Modernizatsiya İslamskogo Obrazovaniya", s. 66-9.

38 Kaşaf, "Modernizatsiya İslamskogo Obrazovaniya", s. 67.

Mezkûr İslâm üniversitelerinin mezunları, müftülüklerin farklı kademelerinde din görevlisi, farklı düzeydeki din eğitimi kurumlarında hoca ve devletin çeşitli kurum ve kuruluşlarında uzman olarak çalışabilmektedirler.

(3-) Yükseköğretim düzeyinde İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi programı. Bu devlet ve özel üniversitelerinde İslâm tarihi ve kültürünü araştıran bölümlerdir. Söz konusu bölümler ya disiplinlerarası program olarak ya da belli anabilim dallarına bağlı olarak eğitim verir. Bu program kapsamında, İslâm dini, tarihi ve kültürü incelenmekte, Teoloji, Pedagoji, Felsefe, Hukuk, Psikoloji, Tarih gibi dersler okutulmaktadır. Eğitim tamamen federal devlet standartlarına uygun olarak yapılmaktadır.

(4-) Lisansüstü din öğretimi programları. Lisansüstü din öğretimi olarak, ilahiyat alanında yüksek lisans ve doktora programlarını içeren Yüksek İslâm Akademisi'nin kurulmasına 2015 yılında karar verilmiştir. Devletin de desteği ile Tataristan'ın Bulgar şehrinde İslâm Akademisi kurulmuştur. 2019-2020 eğitim-öğretim yılı itibarıyla kurum ilk öğrenci alımına başlamıştır.

(5-) Yaygın din eğitimi kapsamında çocuklar ve yetişkinler için dinî öğretim programları. Cami ve medreselerde temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla uygulanan eğitim türüdür.³⁹

Özetle Rusya'da İslâm eğitimi sistemi İslâm geleneğine dayalı rekabetçi bir dinî doktrin geliştirmek, toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılamak için uygun ve kaliteli bir din eğitimi sağlamak, Müslüman din adamlarını ve aydınlarını yetiştirmek, Rusya'da dinî aşırılık ve radikalizmin yayılmasına karşı koymak gibi hedefler üzerine kuruludur. Geliştirilen programlar sayesinde son on yılda nicel büyüme sürecinin ardından Rusya'da profesyonelce din eğitimi veren bir dizi İslâm eğitim kurumu ortaya çıkmıştır. Ancak, bugün bile tam teşekküllü bir İslâm eğitim sisteminin yapılmasını önleyen birçok sorun bulunmaktadır. Hâlihazırda Rusya'da bir İslâm üniversitesinin nasıl olacağı, hangi şekil ve statüde eğitim vereceğiyle ilgili tartışmalar yapılmaktadır. Realitenin gösterdiği gibi, yüksek İslâm öğretimi sisteminin gelişimi uzun bir süreç olduğu için bir dizi kavramsal, yöntemsel, örgütsel ve akademik problem çözümlenmektedir.

3. Rusya Federasyonu'nda Yüksek İslâm Öğretimi Kurumları

Rusya'da 1990-2000'li yılları arası Müslüman kurumlar için hızlı bir gelişim dönemi oldu. Bu düzensiz süreçte yüksek İslâm eğitimi kurumlarının faaliyete geçmesi, eğitim program ve materyallerinin geliştirilmesi ortadan kalkan akademik kadronun yeniden oluşturulmasını mümkün kıldı. Fakat bugün dahi din eğitiminde gelenek kopukluğu, nitelikli akademik personel yetersizliği, zamanın ihtiyaçlarını karşılayan bir din eğitimi sisteminin oturmamış olduğu hissedilmektedir. Elbette kapsamlı ve bütünsel bir din eğitimi sisteminin

39 Muhametşin, "Strategičeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossiya", s. 39-42.

yeniden oluşturulması, entelektüel potansiyel, maddi kaynak ve büyük çaba gerektiren bir süreçtir. Tüm eksiklere rağmen Rusya'da din eğitimi alanında son yıllarda ciddi adımlar atılmıştır. Rusya Federasyonu'nda son on yıldır, bir İslâm eğitim sistemi giderek şekillenmektedir. 1990'lı yıllarda Müslümanlara ait eğitim kurumlarının sayısındaki hızlı büyümenin ardından bir istikrar dönemi başlamıştır. Yüksek İslâm öğretiminin gelişimi için Moskova, Kazan, Ufa, Mahaçkala ve Nalçik'te faaliyet gösteren İslâm üniversitelerine özel bir yer ayrılmıştır. Bu üniversitelerin ortak görevleri okul öncesi eğitimden lisansüstü eğitime varana kadar tam teşekküllü bir İslâm eğitimi sistemini geliştirmektir. Faaliyetteki eğitim kurumlarının işbirliği, din eğitiminin gelişmesi için büyük önem arz etmektedir.⁴⁰ Bu bağlamda 2010 yılında kurulan İslâm Eğitim Konseyi bünyesinde bir araya gelen İslâm üniversitelerinin işbirliği ve böylece ortak din eğitimi standartlarının geliştirilmesi önemlidir. İslâm Eğitim Konseyi'nin resmî internet sitesine göre, bugün din eğitiminin geliştirilmesine yönelik projede on yüksek İslâm öğretimi kurumu⁴¹ yer alır. Hâlbuki bugün Rusya'da yüzden fazla İslâm eğitimi kurumu faaliyet göstermektedir. Bunların çoğu, din eğitimi faaliyetlerini teselsiz ve lisansız olarak yürüten orta ve yüksek din öğretimi kurumlarıdır. Burada yalnızca İslâm Eğitim Konseyi'ne üye olan bazı yüksek İslâm öğretimi kurumları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

3.1. Rus İslâm Enstitüsü

Özel bir yükseköğretim kurumu olan Rus İslâm Enstitüsü (RİE), 20 Haziran 1998 tarihinde Tataristan'ın Kazan şehrinde kurulan ilk yüksek İslâm öğretimi kurumudur. Aynı zamanda Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu⁴² (BDT) ülkelerinde en büyük İslâm yükseköğretim kurumudur. RİE'nin temel amacı Rusya Müslümanlarına hizmet etmek üzere modern yüksek nitelikli Müslüman din adamlarını, İslâm tarihi, hukuku ve İslâm ekonomisi alanında uzmanlar yetiştirmektir. Enstitüde eğitim süreci Rusya Federasyonu Müslümanlarının çoğunluğu için geleneksel olan Hanefî mezhebine göre şekillenmektedir. Devlet eğitim standartlarına dayalı olarak lisans ve yüksek lisans programlarında eğitim faaliyetleri yürüten enstitü, İslâm itikadı alanında araştırmalar yapar ve uygulamalı eğitim programlarına yer verir.⁴³ RİE, Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı'ndan 2007 yılında devlet akreditasyonu alan ilk yüksek İslâm öğretimi kurumudur. Aynı zamanda 2009'da İslâm Dünyası Üniversiteleri Federasyonu'na üye olmuştur.

40 Zagidullin, "Sistema İslamskogo Professionalnogo Obrazovaniya v Rossii", s. 5-6.

41 Söz konusu İslâm Enstitü ve Üniversitelerinin sayılarının bölgelere göre dağılımı şu şekildedir: Moskova'da 1; Dağıstan Cumhuriyeti'nde 2; Başkurdistan Cumhuriyeti'nde 1; İnguşetya Cumhuriyeti'nde 1; Kabardin-Balkariya Cumhuriyeti'nde 1; Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde 1; Tataristan Cumhuriyeti'nde 2; Çeçenistan Cumhuriyeti'nde 1.

42 SSCB'nin dağılmasıyla Estonya, Letonya, Litvanya, Ukrayna ve Gürcistan hariç tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında 21 Aralık 1991'de imzalanan anlaşmayla kurulmuş devletler topluluğudur.

43 Ustav Çastnogo Uçerejdeniya Visşego Obrazovaniya, "Rossiyskiy İslamskiy İnstitut", s. 2-10.

Hâlihazırda RİE'de Rusya'nın 30 farklı bölgesinden ve BDT ülkelerinden gelen 600'den fazla öğrenci eğitim görmektedir. RİE'de eğitim faaliyetleri, İslâm Bilimleri ve Din Bilimleri bölümlerinde gerçekleştirilmektedir. Devlet standartlarına uyması için, eğitim müfredatında %60 din derslerine ve %40 pozitif disiplinlere yer verilir. Eğitim programında Kur'an, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Mezhepler Tarihi, Dinler Tarihi, Rusya'da İslâm Tarihi, İslâm Ekonomisi, Din Felsefesi, Arapça gibi dinî derslerle birlikte Felsefe, Pedagoji, Psikoloji, Edebiyat, İngilizce, Eski Tatarca, Bilgisayar dersleri de yer alır. İslâm Bilimleri bölümünde Kur'an ve Şeriat alanında lisans programları uygulanır.⁴⁴ Bölümde 80 tam zamanlı ve 150 de açık öğretim öğrencisi olmak üzere 230 öğrenci vardır. İslâm Bilimleri bölümüne başvuranlar bir yıl süreyle hazırlık eğitimi görmektedir. RİE'nin Din Bilimleri bölümünde din bilimleri, İslâm ekonomisi ve dilbilimi alanında lisans ve yüksek lisans programları bulunmaktadır. Bölümde 150 tam zamanlı ve 350 de açık öğretim öğrencisi eğitim almaktadır. İslâm Enstitüsünde eğitim ücretsizdir.⁴⁵

RİE yüksek ve orta dereceli din eğitimi kurumları için de önemli bir araştırma merkezidir. İslâm Enstitüsünde eğitim ve araştırma çalışmaları beş anabilim dalında yürütülür: (1-) Beşerî Bilimler Anabilim Dalı felsefe, psikoloji, pedagoji, tarih gibi pozitif disiplinleri içerir. (2-) İslâm Hukuku Anabilim Dalı eğitim sürecinin metodik desteğini sağlar, İslâm hukuku disiplinleri için müfredatlar hazırlar ve İslâm hukukunda modern hukuki ilişkilerini inceler. (3-) İslâm Akaidi Anabilim Dalı İslâm itikadı alanında eğitim programları hazırlar ve bilimsel çalışmalar yürütür. (4-) Filoloji Anabilim Dalı Arapça, İngilizce, Rusça, Tatarca dillerini içerir. (5-) İslâm Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı İslâm Ekonomisi ve İşletmeciliği alanında lisans eğitimi verir. RİE mezunları Rusya'nın birçok camisinde imam-hatip veya Rusya ve BDT ülkelerinde yüksek ve orta dereceli din eğitimi kurumlarında hoca olarak görev yapmakta, müftülüklerde ve devlet kurumlarında uzman olarak çalışabilmektedirler.⁴⁶

3.2. Moskova İslâm Enstitüsü

11 Mart 1999'da Rusya Avrupa Bölgesi Müslüman Dinî İdaresi bünyesinde kurulan, lisans ve lisansüstü yüksek İslâm öğretimi veren özel bir eğitim kurumudur. Enstitü Moskova Yüksek İslâm Koleji temelinde kurulmuştur. MİE'de Din Bilimleri bölümü ve Beşerî Bilimler bölümü olmak üzere iki bölüm mevcuttur. İslâm Enstitüsü'nde eğitim süreci devlet standartlarına göre şekillenmektedir. Ders müfredatında Kur'an, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Mezhepler Tarihi, Akaid, Rusya'da İslâm Tarihi, Hitabet, İslâm Felsefesi, Arapça gibi dinî disiplinlerle birlikte Felsefe, Eğitim Bilimine Giriş, Edebiyat, Rusya Tarihi, Doğa Bilimi, Rusça, İngilizce, Bilgisayar gibi dersler de yer alır. Eğitim süresi dört yıl olmakla birlikte, açıktan okuyanlar

44 Obrazovatel'naya Programma Vısşego Obrazovaniya po Napravleniyu, "İslamskaya Teologiya", s. 2-31.

45 Rus İslâm Enstitüsü, "Rossiyskiy İslamskiy İnstitut", <http://www.kazanriu.ru> (erişim tarihi: 29.06.2020).

46 Rus İslâm Enstitüsü, "Rossiyskiy İslamskiy İnstitut", <http://www.kazanriu.ru> (erişim tarihi: 29.06.2020).

için eğitim süresi beş yıldır. Enstitüde eğitim dili Rusçadır.⁴⁷ Enstitüde birinci öğretimde 54, ikinci öğretimde 71 ve açık öğretimde 101 öğrenci eğitim görmektedir.

MİE'nin kütüphanesi elektronik kütüphaneden, geniş eser fonundan ve ücretsiz internet erişiminden oluşan modern bir bilgi ve eğitim merkezidir. Kütüphane Arap, Rus ve Tatar dillerinde çeşitli alanlardaki eserleri içerir. Enstitüde şehir dışından gelen ve ihtiyaç sahibi olan öğrenciler için yurt imkânları sunulur.⁴⁸

3.3. Rus İslâm Üniversitesi

Rusya Federasyonu Başkurdistan Cumhuriyetinde Ufa şehrindeki Merkez Müslümanlar Dinî İdaresine bağlı olarak faaliyet gösteren özel bir yükseköğretim kurumudur. 1989'da SSCB Bakanlar Kurulu Diyanet İşleri Konseyi Kararı üzerine Ufa Merkez Camii'ne bağlı Rızaeddin Fahreddin Medresesi açılmış, 1999'da Rızaeddin Fahreddin medresesi Rus İslâm Enstitüsü olarak yeniden yapılandırılmış, 2003 itibarıyla Rusya Müslümanları Merkez Dinî İdaresine bağlı olarak Rus İslâm Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. RİÜ'nün bünyesinde İlahiyat ve Eğitim Fakültesi, İman Esasları ve İslâm Tarihi Fakültesi, Mesleki ve Sürekli Eğitim Fakültesi olarak üç fakülte eğitim-öğretim faaliyeti yürütmektedir. Ayrıca fakülteler kendi bünyesinde ikisi disiplinler arası olmak üzere toplam yedi bölümden oluşmaktadır. Üniversitede lisans ve yüksek lisans programları uygulanmakta olup Kur'an, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Akaid, İslâm Tarihi, Hitabet, Edebiyat ve Ahlak, Arapça, Belağat gibi dinî derslerle birlikte Felsefe, İletişim, Rus Dili ve Edebiyatı, Rusya Tarihi, Beden Eğitimi, Sosyal Bilimler, İngilizce, Bilgisayar gibi dersler de okutulmaktadır.⁴⁹ Eğitim-öğretim faaliyeti kız ve erkek öğrenciler ayrı olmak üzere birinci öğretim, ikinci öğretim ve açık öğretim olarak yürütülmektedir. RİÜ imam-hatip, din görevlisi, İslâm bilimleri ve Arapça dili öğretmenleri yetiştirmektedir. Üniversitede bir kütüphane, bilgisayar laboratuvarı ve basın yayın bölümü vardır. 2009'dan bu yana eğitim kurumunun yayın bölümünde, ders kitapları ve öğretim materyalleri yayınlanmaktadır.⁵⁰

3.4. Dağıstan Beşerî Bilimler Enstitüsü

2004'te Rusya'nın Dağıstan Cumhuriyetinde ilk olarak İlahiyat ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü olarak kurulmuştur. Kuruluşun ilk yıllarında, üniversitede İlahiyat Fakültesi ve İktisat Fakültesi mevcuttu. Bunlara ek olarak 2006'da Dilbilimi Fakültesi açılmıştır. Enstitü 17 Ekim 2014 tarihinde Dağıstan Beşerî Bilimler Enstitüsü olarak adını değiştirerek gelişiminde

47 Ustav Çastnogo Uçerejdeniya Obrazovatelnoy Organizatsii Vişşego Obrazovaniya, "Moskovskiy İslamskiy Institut", s. 2-22; Obrazovatelnoy Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu, "Praktičeskaya Teologiya Konfessii", s. 2-34.

48 Moskova İslâm Enstitüsü, "Moskovskiy İslamskiy Institut", <http://www.miu.su> (erişim tarihi: 27.06.2020).

49 Obrazovatelnoy Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu, "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personalı İslamskogo Veroispovedaniya", s. 1-6.

50 Rus İslâm Üniversitesi, "Rossiyskiy İslamskiy Universitet", <http://www.riu-ufa.ru/> (erişim tarihi: 29.06.2020).

yeni bir sayfa açmıştır. Enstitü eğitim-öğretim sürecinde dinî ve pozitif dersleri birlikte okutmaktadır.

2016'da İlahiyat alanında lisans ve yüksek lisans programı için devlet akreditasyonunu alan enstitüde devlet memurları, İslâm üniversiteler ve medreseleri çalışanları, din görevlileri ve Dağıstan Müftülüğü çalışanları için düzenli olarak meslek içi kurslar düzenlenmektedir.⁵¹

3.5. İnguş İslâm Üniversitesi

Hamathan-Haci Barziyev ismini taşıyan özel yüksek eğitim kurumudur. Üniversite, lisans derecesinde ve sadece birinci öğretim şeklinde yapılan bir eğitim programı uygulamaktadır. Üniversitede uygulanan eğitim programında Kur'an, Tefsir, İslâm Hukuku, Arapça gibi dinî disiplinlerin yanı sıra Edebiyat, İngilizce, Bilgisayar gibi dersler de yer alır. Kurumda eğitim dili Rusça, Arapça, İnguşça ve İngilizcedir. Şehir dışından gelen tüm öğrencilere, ücretsiz yurt imkânı tanınan üniversitede öğrencilere yine ücretsiz günde üç öğün yemek çıkmaktadır. 2015 yılında inşa edilen yeni eğitim binasına ve spor salonuna sahip olan üniversite, 2014 yılında 5'i kız olmak üzere 19 öğrenciyle ilk mezunlarını vermiştir.⁵²

3.6. Karaçay-Çerkes İslâm Enstitüsü

İmam Ebû Hanîfe ismini taşıyan yüksek din eğitimi veren özel bir eğitim kurumudur. Enstitü, 1993 yılında Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde, Çerkesk şehrinde kurulmuştur. İslâm Enstitüsü 5 yıllık bir yüksek öğretim programı uygular. Enstitüde, eğitim birinci öğretim şeklinde olup, öğrencilere ücretsiz üç öğün yemek ve yurt imkânı sunulur. Eğitim-öğretim sürecinde dinî ve pozitif dersleri birleştiren bir eğitim programı uygulayan İslâm Enstitüsünde eğitim Rusça ve Arapça olarak yapılır. Hâlihazırda kurumda 17'si kız toplam 70 öğrenci eğitim görmektedir.⁵³

3.7. Bulgar İslâm Akademisi

Rusya Müslümanlarının üç dinî idari teşkilatı tarafından oluşturulan bir yüksek eğitim kurumudur. Tataristan Cumhurbaşkanı Kasım 2015'te Bulgar İslâm Akademisi'nin kurulmasına dair bir kararname imzalamıştır. Akademi temelde yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim veren ulusal bir İlahiyat okulu olması amacıyla kurulmuştur. İslâm Akademisi,

51 Dağıstan Beşerî Bilimler Enstitüsü, "Dagestanskiy Gumanitarniy Institut", www.daggum.ru (erişim tarihi: 28.06.2020).

52 İnguş İslâm Üniversitesi, "İnguşskiy İslamskiy Universitet", <http://ingislamuniver.ru/> (erişim tarihi: 28.06.2020); Ayrıca, Obrazovatel'naya Programma Vışşego Obrazovaniya po Napravleniyu, "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personalâ İslamskogo Veroispovedaniya", s. 1-2.

53 Karaçay-Çerkes İslâm Enstitüsü, "Karaçayeva-Çerkesskiy İslamskiy Institut", <http://www.institutabuhanifa.narod.ru> (erişim tarihi: 29.06.2020).

Rusya'da doktora düzeyinde İlahiyat programının bulunduğu ilk ve tek kurumdur. 4 Eylül 2017'de açılan kurum 2019-2020 eğitim-öğretim yılı itibarıyla ilk öğrencilerini kabul etmiştir. Akademide eğitim-öğretiminin ana alanları Kur'an disiplinleri, temel İslâm bilimleri, Arap dili ve edebiyatı olarak belirlenmiştir. Akademide öğretim dili Rusça ve Arapça olup eğitim ücretsizdir.⁵⁴

4. Rusya'da Yüksek İslâm Öğretiminin Sorunları

Rusya'da yüksek İslâm öğretimi alanındaki problemlere de değinmek gereklidir. Öncelikle İslâm eğitimi alanında kaydedilen bazı ilerlemelere rağmen eğitim sürecinin birtakım örgütsel ve metodik zorluklarla karşılaştığı söylenebilir. Rusya Müslümanlarının öncelikli olarak çözmeleri gereken mesele, din eğitimi kurumlarında uygulanan programları ve müfredatları belli bir standarda kavuşturmadır. Çünkü İslâm Eğitim Konseyi'ne üye olmayan İslâm enstitü ve üniversiteleri metodik olarak büyük ölçüde birbirinden bağımsız olarak çalışmakta, eğitim standartlarını, eğitim programlarını ve müfredatlarını kendileri oluşturmaktadırlar. Eğitim kurumları eğitim faaliyetlerini diğer din eğitimi kurumlarıyla neredeyse hiç koordine etmemektedirler. Bölgeden bölgeye eğitim standartlarında farklılıklar görülmekte, kurumlar 4 veya 5 yıllık eğitim programları uygulamaktadır. Rusya'da yüksek İslâm öğretimi kurumları arasında bilimsel ve kültürel işbirliği yetersiz derecededir. İslâm üniversiteleri ortak bir din eğitimi sistemini inşa etme konusunda, henüz bilimsel ve yönetsel temel oluşturamamıştır. Bu da etkili ortak eğitim standardının tanımlanmamış olmasından ve din eğitimi kurumlarını izleme ve kontrol etme sisteminin eksikliğinden kaynaklanmaktadır.⁵⁵

Bir diğer sorun İslâm eğitimi kurumlarının finansmanı konusudur. Bugün Rusya'da tüm din eğitimi kurumları devlet tarafından doğrudan maddi bir destek alamamaktadır. Kurumların finansmanı bölge müftülükleri ve bazı vakıf ve dernekler tarafından yapılırsa da Rusya Müslümanları Dinî İdareleri din eğitimi alanına gereken düzeyde finansman sağlayamamaktadır. Ayrıca Dinî İdareler İslâm Enstitüsü ve Üniversitelerden mezun olanlara iş imkânı da sunamamaktadır. Mezunlar maddi imkânsızlıktan dolayı imam ve din görevlisi olarak çalışmaktan vazgeçmektedir. Bu nedenle yüksek İslâm öğretimi kurumlarından mezun olanların iyi bir iş bulma olasılığı, diğer alanlara göre daha düşüktür. Ayrıca din eğitimi kurumlarında akademik personel eksikliği sorunu da düşük maddi gelirden kaynaklanmaktadır.⁵⁶

Dolayısıyla din eğitiminin sorunlarından biri de nitelikli uzman eksikliği ve mevcut akademik kadronun yetersiz eğitim seviyesidir.

54 Bulgar İslâm Akademisi, "Bolgarskaya İslamskaya Akademiya." www.bolgar.academy (erişim tarihi: 28.06.2020); Ayrıca, *Obrazovatelny Standart Visşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala Religioznih Organizatsiy"*, s. 3-26.

55 Kaşaf, "Modernizatsiya İslamskogo Obrazovaniya", s. 68.

56 Aynutdinova, "Problematika Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii", s. 8.

Üzerinde durulması gereken bir sonraki sorun, din eğitimi kurumlarına başvuran öğrencilerin kalitesidir. Genellikle başvuranlar üniversite sınavlarında yüksek puan alamamış ve taşradan gelen öğrencilerdir. Sınav puanı yüksek olan öğrenciler, yetersiz maddi ve iş olanaklarından dolayı din eğitimini prestijli olarak görmemektedir. İslâm Üniversiteleri henüz puanı yüksek olan öğrencileri kendilerine çekebilecek kapasitede değildir.⁵⁷

Diğer önemli bir konu, İslâm eğitimi kurumlarında eğitim-öğretim materyallerinin ve dinî literatürün yetersizliğidir. Eğitim sürecinde kullanılan literatür son derece yetersizdir. Öncelikle Hanefi mezhebine göre derlenmiş eserlerin son derece az olduğu belirtilmelidir. Mevcut olanlar da 20. yüzyılın başında kaleme alınmıştır. Günümüzde yerli bilim adamlarının Fıkıh, İtikad, İslâm Tarihi ve diğer alanlarla ilgili çalışmaları oldukça yetersizdir. Rusya Müslümanlarının gelenekleri dikkate alınarak hazırlanmış olan ders kitaplarının eksik olduğu vurgulanmalıdır. Müslüman eğitim kurumlarında kullanılan dinî edebiyatın çoğu ya Rus devrimi öncesi eserler ya da yabancı kaynaklardan tercüme edilmiş kitaplardır. Bu da kaliteli ve nitelikli ders kitaplarının hazırlanmasını ve aynı zamanda din eğitim-öğretiminin metodoloji konusunda ortak bir strateji geliştirmeyi acil hâle getirmektedir.

Yüksek din eğitimi programının uygulanmasında bir başka sorun, İslâm'ın anadili olan Arapça eğitiminin yetersiz olmasıdır. Bu problem ders müfredatında Arapçaya ayrılan saat eksikliğinden, kaliteli öğretim elamanları ve materyallerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.⁵⁸

Sonuç olarak yüksek akademik düzeyde ortak bir eğitim yaklaşımı sağlamak için Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin sorunlarını kapsamlı bir süreçle çözüme kavuşturmak gereklidir. Özellikle İslâm Eğitim Konseyi tarafından hazırlanan yüksek din eğitimi konseptinin uygulanmasına özen gösterilmeli, yüksek İslâm eğitimi programlarında ortak eğitim ilkeleri geliştirilmelidir. Faaliyetteki tüm yüksek İslâm eğitimi kurumları lisanslandırılmalı ve akreditasyonları yapılmalıdır. İslâm Üniversitelerinden mezun olanların atanmasını sağlayacak bir mekanizma oluşturulmalıdır. Ayrıca İslâm eğitiminin ilmi, akademik sorunlarının çözümü için Rusya'da önde gelen İslâm Araştırma Merkezleri oluşturulmalıdır. Söz konusu yapı, tüm din eğitimi kurumları için bir metodolojik ve analitik merkez olarak, Rusya Müslümanlarının din eğitimi geleneklerine dayalı müfredat ve ders kitaplarının oluşturulmasını koordine edecek hâle gelmelidir.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başlayan süreç, din eğitimi kurumlarının hızlı bir şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1990'lı yılların başlarında Rusya'da İslâm eğitiminin gelişmesi neredeyse hiçbir sistemsel ve yönetsel hazırlık olmadan gerçekleşmiştir. O dönem, Müslüman eğitim kurumlarının kendiliğinden ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

57 Aynutdinova, "Problematika Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii", s. 8.

58 Aynutdinova, "Problematika Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii", s. 9.

Açılan eğitim kurumları Rusya'nın mevzuatına uygun olmadan, düzenli finansman kaynaklarına sahip olmadan ve eğitim sürecinde standartlaştırılmış program ve müfredat uygulamadan faaliyet yürütmekteydi. Her eğitim kurumu kendi eğitim anlayışına göre bir program uygulamaktaydı. Genellikle eğitim sürecinin organizasyonunu bu konuda hiç deneyimi olmayan kişiler üstlenmekteydi. Başlangıçta eğitim kurumlarında akademik kadronun büyük bir kısmını yabancı uyruklu uzmanlar oluşturmaktaydı. Eğitim süreci ülke Müslümanlarının gelenekleri ve dinî tecrübeleri dikkate alınmadan yürütülmekteydi. Özetle yetmiş yıllık ateizm döneminden sonra, 1990'ların başlangıcı dinî konularda gelişigüzel bir yükseliş dönemiydi.

Bu dönemde toplumda ve iktidarda, Rusya Müslümanlarının manevi ve sosyo-kültürel yaşamlarına geri dönmeleri için gereken koşulları oluşturmanın ve dinî değerleri yeniden canlandırmanın gerekliliği anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu sadece yeni tür din okullarının ortaya çıkması için değil, aynı zamanda din-devlet ilişkilerinde yeni bir aşamaydı. Müslüman eğitim kurumlarının Rus devleti tarafından desteklenmesi açısından 2007 yılı bir dönüm noktasıdır. Ülke genelinde din eğitiminin örgütsel sistemini ve akademik personel kadrosunu oluşturmak için geniş çaplı bir proje başlatıldı. Bu projeye çerçevesinde 2007-2008'de devlet üniversitelerinde ve İslâm yükseköğretim kurumlarında, İslâm Tarihi ve Kültürü Bilgisi alanında uzmanlar yetiştirmek için federal "İlahiyat" programı başlatıldı. Laik bir devlette din eğitimi kurumlarını yasal statü kazanmaları için "Eğitim" hakkında federal yasada din eğitimi için gereken değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerle lisanslı olan İslâm üniversiteleri diğer devlet üniversitelerinin haklarına erişti ve mezunlarına devlet diploması verme imkânı buldu. Devlet ile İslâm örgütleri arasındaki işbirliği kapsamında 2010'da Rusya Müslümanları Dinî İdareleri Konseyi bünyesinde İslâm Eğitim Konseyi kuruldu. İslâm Eğitim Konseyi kuruluşundan beri Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin ortak standartlarının hazırlanmasında önemli çalışmalara imza atmaktadır.

Anılan gelişmelere rağmen günümüzde Rusya'da Müslüman eğitiminin sorunları devam etmektedir. Bunlar hem finansman problemi hem akademik personel sorunu hem eğitim kurumlarının devlet lisansını alma sorunu hem de öğrenci alımı ve mezunların istihdamı meselesidir. Ayrıca günümüzde bir yüksek İslâm öğretimi kurumunun organizasyonu, işleyişi, eğitim süreci ve ders programının nasıl olacağı konusundaki görüş farklılıkları varlığını korumaktadır.

Bu noktada standart eğitim programları, eğitim-öğretim yöntemleri ve ders kaynakları problemi de zikredilmelidir. Rusya'da Müslüman eğitiminin önemli sorunlarından biri hâlâ ders kitaplarının yetersizliği ve eksikliğidir. Özetle son on yılda Rusya'da yüksek İslâm öğretiminin durumu önemli ölçüde düzelmiş, lisans ve lisansüstü düzeyinde yükseköğretim sisteminin temeli atılmışsa da din eğitimi alanındaki sorunlar eğitim kurumlarının kalitesini düşürmekte ve hızlı bir şekilde gelişmesini engellemektedir. Mezkûr sorunların çözülmesi durumunda Rusya'daki İslâm eğitiminin dünyada önde gelen İslâm eğitim merkezleriyle rekabet etmesi mümkün olabilir.

Kaynaklar

- Abdülvahaboğlu, Narıman. "İsmail Bey Gaspıralı ve Rusya'da Medrese Sisteminin Islahı." *İslâmla Yenilenme ve Birlik (1- İsmail Bey Gaspıralı Kongresi)*, 2013, s. 99-104.
- Ahmadullin, Vaçeslav. "Osobennosti Sovetskoy Sistemi Dvuhurovnevoy Podgotovki İslâmskih Kadrov: Opit i Uroki." *İslâm v Sovremennom Mire*, 2015, 11, sy. 2, s. 153-64.
- Alp, Alper. "Mir İslâma Dergisine Göre 20. Asır Başında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 26, s. 327-45.
- Aynutdinova, Karina. "Problematika Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii i v Srendey Azii." *Minbar*, 2009, 2, sy. 4, s. 5-14.
- Beyler, Fegani. "Rusya'da Medreseler ve İslâmi Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri." *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, IV, sy. 7, s. 88-103.
- Bulgar İslâm Akademisi. "Bolgarskaya İslâmskaya Akademiya." <http://www.bolgar.academy> (erişim tarihi: 28.06.2020).
- Dağıstan Beşerî Bilimler Enstitüsü. "Dagestanskiy Gumanitarniy Institut." <http://www.daggum.ru> (erişim tarihi: 28.06.2020).
- Dmitrieva, E.L. "İslâmskoye Obrazovaniye v Rossii: İstoriya i Sovremennost." *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, 2016, s. 12-17.
- Dualı, Şir Muhammed. "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitimi Meselesi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2013, II, sy. 1, s. 219-45.
- Erkan, Ümmet. "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı." *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2019, 12, sy. 27, s. 758-76.
- Federalniy Zakon Ob Obrazovanii v Rossiyskoy Federatsii. "Eğitim hakkında Federal Kanun." *Rossiyskaya Federatsiya*, 1992, s. 2-193.
- Federalniy Zakon O Svobode Sovesti i O Religioznih Obyedeneniyah. "Vicdan ve Din Özgürlüğü Üzerine Federal Kanun." *Rossiyskaya Federatsiya*, 1997, s. 2-26.
- Gaynutdin, Ravil. "İstoriya i Perspektivi Religioznogo Obrazovaniya v Rossii, Razvitiye İslâmskogo Teologičeskogo i Religioznogo Obrazovaniya v Rossii i Zarubezom." *Mejdunarodnaya Naučno-Praktičeskaya Konferentsiya*, <https://muslim.ru/articles/296/13034/> (erişim tarihi: 25.06. 2020).
- Habibullina, Z.R. "Stanovleniye İslâmskogo Obrazovaniya v Postsovetkom Başkortostane: Osnovniye Etapı, Kontseptsiyi, Rezultati." *İslâm v Sovremennom Mire*, 2018, 14, sy. 3, s. 217-32.
- Hasanova, Hoşkadem. "Çarlık Rusyası İlmi Cemiyetleri ve Eğitim Kurumlarının Osmanlı Tarihi Araştırmaları." *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 1999, II-III, s. 903-6.
- İbragimov, Ruslan. "İslâm v Tatarstane v 1940-1980 gg." *Minbar*, 2012, 1, sy. 8, s. 36-7.
- İnguş İslâm Üniversitesi. "İnguşski İslâmskiy Üniversitet." <http://ingislamuniver.ru/> (erişim tarihi: 28.06.2020).
- İslâm Eğitim Konseyi. "Sovet po İslâmskomu Obrazovaniyu." <http://islamobr.ru/> (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Kalsın, Berrin. "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi." *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, 2, sy. 2, s. 95-115.
- Kanlıdere, Ahmet. "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, 6, sy. 12, s. 287-320.
- . "Osmanlılar ve Rusya Müslümanları Arasındaki Eğitim İlişkileri (1890-1928)." *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu*, 2012, s. 97-109.

- Karaçay-Çerkes İslâm Enstitüsü. “Karaçayevo-Çerkesskiy İslâmskiy İnstitut.” <http://www.institutabuhanifa.narod.ru> (erişim tarihi: 29.06.2020).
- Kaşaf, Ş.R. “Modernizatsiya İslâmskogo Obrazovaniya kak Faktor Religioznoy i Natsionalnoy Bezopasnosti Rossii.” *İslâm v Sovremennom Mire*, 2015, 11, sy. 4, s. 47-62.
- . “Konstruktivniy dialog v Mahaçkale o Problemah i Perspektivah Razvitiya Teologičeskogo Obrazovaniya v Rossii.” *Minbar*, 2018, 11, sy. 4, s. 907-31.
- Killoğlu, Mehmet Erkan. “Çarlık Rusyasında Ceditcilik/Yeni Usul Hareketi.” *Journal of Awareness*, 2019, 4, sy. 1, s. 65-90.
- Konstitutsiya Rossiiskoy Federatsii. *Rusya Federasyonu Anayasası*. Moskova: Yuridicheskaya Literatura Yayınevi, 2009.
- Kozyrev, Theodor. “Rusya Okullarında Din Eğitiminin Çağdaş Durumu ve Onun Mezheplerarası Modelinin Perspektifleri” (trc. Yıldız Kızılabdullah). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, XLVI, sy. 1, s. 215-221.
- Moskova İslâm Enstitüsü. “Moskovskiy İslâmskiy İnstitut.” <http://www.miu.su> (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Muhametşin, Rafik. “Musulmanskoye Obrazovaniye u Tatar v Dorevolutsionnoy Rossii: Sostoyaniye, Problemi i Perspektivi.” *Minbar*, 2009, 2, sy. 4, s. 79-93.
- . “İslâmskiy Faktor v Mejkonfessionalnom Dialoge v Rossii, İstoriya i Sovremennost.” *Minbar*, 2010, 2, sy. 6, s. 57-63.
- . “Strategičeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii.” *İslâm v Sovremennom Mire*, 2015, 11, sy. 4, s. 35-46.
- Murtazin, Murat. “İstoriya İslâmskogo Obrazovaniya v Rossii, Etnokulturnoye Raznoobraziye Rossii kak Faktor Formirovaniya Obşegradjanskoy İdentičnosti.” <http://islam.ru/content/history/44741> (erişim tarihi: 26.06.2020).
- Musalı, Vüsale. “19. Yüzyılda Rusyada Osmanlıca Eğitimi ve Yürütölen Araştırmalar: Nedenler, Sebepler, Sonuçlar.” *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2016, s. 413-22.
- Obrazovatel'naya Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu. “İslâmskaya Teologiya.” Rossiyskiy İslâmskiy İnstitut, *Rus İslâm Enstitüsü İslâmi İlimler Eğitim Programı*, 2014, s. 1-31.
- Obrazovatel'naya Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu. “Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala İslâmskogo Veroispovedaniya.” İnguşskiy İslâmskiy Universitet imeni Hamathana Hacı Barziyeva, *İnguş İslâm Üniversitesi İslâmi İlimler Eğitim Programı*, 2015, s. 1-2.
- Obrazovatel'naya Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu. “Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala İslâmskogo Veroispovedaniya.” Rossiyskiy İslâmskiy Universitet (Ufa), *Ufa Rus İslâm Üniversitesi İslâmi İlimler Eğitim Programı*, 2017, s. 1-6.
- Obrazovatel'naya Programma Vişşego Obrazovaniya po Napravleniyu. “Praktičeskaya Teologiya Konfessii.” Moskovskiy İslâmskiy İnstitut, *Moskova İslâm Enstitüsü İlahiyat Eğitim Programı*, 2019, s. 1-34.
- Obrazovatel'niy Standart Vişşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu. “Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala Stepen Bakalavr İslâmskih Nauk.” *İslâm Eğitim Konseyi Lisans düzeyinde İslâmi İlimler standardı*, 2017, s. 3-41.
- Obrazovatel'niy Standart Vişşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu. “Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala Stepen Magistr İslâmskih Nauk.” *İslâm Eğitim Konseyi Master düzeyinde İslâmi İlimler standardı*, 2017, s. 3-35.

- Obrazovatelnyy Standart Vısşego Religioznogo Obrazovaniya po Napravleniyu. "Podgotovka Slujiteley i Religioznogo Personala Religioznih Organizatsiy." Bolgarskaya İslâmskaya Akademiya Stepen Magistra İslâmskih Nauk, *Bulgar İslâm Akademisi Master düzeyinde Eğitim Programı*, 2017, s. 1-26.
- Rus İslâm Enstitüsü. "Rossiyskiy İslâmskiy İnstitut." <http://www.kazanriu.ru> (erişim tarihi: 29.06.2020).
- Rus İslâm Üniversitesi. "Rossiyskiy İslâmskiy Üniversitet." <http://www.riu-ufa.ru/> (erişim tarihi: 29.06.2020).
- Sağlam, Serdar. "İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2019, 8, sy. 24, s. 437-57.
- Ustav Çastnogo Uçerejdeniya Vısşego Obrazovaniya. "Rossiyskiy İslâmskiy İnstitut." *Rus İslâm Enstitüsünün Tüzüğü*, 2014, s. 2-10.
- Ustav Çastnogo Uçerejdeniya Obrazovatelnoy Organizatsii. "Moskovskiy İslâmskiy İnstitut." *Moskova İslâm Enstitüsünün Tüzüğü*, 2015, s. 2-22.
- Voytenko, V.P. "Oteçestvennaya Sistema İslâmskogo Religioznogo Obrazovaniya v Rossii: teoriya, istoriya i sovremenniyee realii." <http://rusrand.ru/analytics/> (erişim tarihi: 26.06.2020).
- Yalvar, Cihan. "Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı." *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2017, 1, sy. 2, s. 87-116.
- Yusufoğlu, Alim Emin. *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019.
- Zagidullin, İ.K., "Sistema İslâmskogo Professionalnogo Obrazovaniya v Rossii: problemi i perspektivi." *Innovatsii v Sisteme İslâmskogo Religioznogo Obrazovaniya v Rossii, Vserossiyskaya Naučno-Praktičeskaya Konferentsiya*, 2007, s. 4-9.